

Els Documents sobre
La Garrotxa durant els segles
IX i X

Narcís Puigdevall i Diumé

(continuació)

VII

Les romanalles del que fou monestir benedictí de Sant Julià del Mont es troben al bell cim de la serra del seu nom (903 m. alt.), a llevant d'Olot i a cavall del municipis de Santa Pau i de Sant Joan les Fonts, tot i que tant l'església com els edificis veïns s'inscriuen dins del territori corresponent a Santa Pau.

A principis de segle, segons Cèsar August Torras (1), era accessible per molts diversos camins. Avui, però, per a arribar-hi amb una certa comoditat, degut al despoblament de la contrada i a la frondositat dels boscos que l'envolten, ens atrevim a recomanar els itineraris següents:

- a) Per Batet de la Serra, l'ermita de Sant Abdó i el coll de Boixedes.
- b) Per Begudà i el coll de Boixedes.
- c) Per Santa Pau i el coll de Boixedes.

Com es veu, tots tres camins coincideixen en el coll de Boixedes, ample pas per on discorre l'antic camí carreter de Begudà a Santa Pau i fita divisòria entre els aiguavessos dels rius Ser i Toronell. Des del coll de Boixedes, un corriol ben transitable, llevat del darrer cop de coll, ens permet assolir el cimadal de Sant Julià en mitja hora i escaig.

L'església és una construcció romànica, típica dels segles XI-XII, feta de carreus ben escairats, amb un porxo a la façana de ponent, damunt del qual s'hi conserven encara els vestigis d'una torre quadrada. La volta de la nau ja fa temps que és esfondrada, però en resta un elegant àbsis, actualment amagat

per les alzines que creixen als seus peus. Del que fou primerament monestir i posteriorment rectoria, se'n veuen només les parets cobertes de bardissa. A terra, prop de la porta d'entrada, es pot contemplar una llinda amb una creu en relleu. També resta, en un petit planell que s'estén davant de l'església, una cisterna destinada a recollir les aigües pluvials, en un indret que tan faltat devia ser-ne.

El panorama que des del cim s'albira, resulta literalment encisador. Al nord, el Canigó, el Comanegra, les raconades de Talaià i Sant Aniol i els encinglerats rocams de Gitarriu i de Sant Grau d'Entreperes. Més a sol ixent, el Bassegoda, i més cap a la dreta encara, la cònica muntanya de la Mare de Déu del Mont. A llevant, la plana empordanesa, la Mediterrània i els darrers contraforts de l'Albera, és a dir, Sant Salvador de Verdera i el Pení. Als peus mateixos de la muntanya, hom divisa les valls del Fluvià i del Llierca, amb els pobles de Sant Jaume de Llierca, Montagut de Fluvià i Tortellà. Al nord-oest es retallen les serres de Bianya, de Pera i de la Vall del Bac, damunt les quals semblen surar en l'infinit els gegants de la carena pirinenca: Costabona, Roca Colom, Bastiments, Gra de Fajol i el Puigmal. Mirant cap a ponent, les valls d'Olot i de Bianya, els plans de la Pinya i de Ridaura, les serres de Collfred i de Santa Magdalena de Cambrils, Pla Traver i el Puigsacalm. I a migdia, la plana de Santa Pau, dominada pels grenys del Puigsallança i del castell de Finestres, que pels collets de Pedres Picades i del Freixe corren a reunir-se amb la feixuga mola de Rocacorba.

EL DOCUMENT

El primer i únic document que hom coneix referent al monestir de Sant Julià del Mont, en la seva curta època d'independència, és un precepte del rei Carles el Calb, atorgat a l'abat Rimila per intercessió del comte Otger, el 22 de febrer de l'any 866, a Quierzy-sur-Oise. El document que comentem, fou copiat d'un cartulari que, a mitjan segle XVII, es trobava recòndit en l'arxiu del monestir de Sant Esteve de Banyoles (2).

La interpretació del diploma que fa Josep Maria Salrach i Ma-

rés, especialista en la història de l'antic comtat de Besalú, és la següent:

“A mitjan segle IX, al cim de la muntanya de Sant Julià del Mont, al sud-oest del “pagus de Besalú, exactament en el lloc on actualment hi ha el cèlebre monestir del mateix nom, en el terme municipal de Santa Pau i parroquial de la Miana, un grup de benedictins dirigits per un abat venerable, anomenat Rimila, construï un petit monestir, en honor de Sant Julià i de Sant Vicenç, i transformaren l'erm en terra cultivada.

Sembla ésser que la petita fundació cresqué lentament i amb dificultats. Fou probablement considerant aquestes circumstàncies, que el comte Otger de Girona-Besalú decidí d'oferir-li impuls definitiu i a tal :fi acudí el 22 de febrer de l'any 866 a Quierzy on informà Carles el Calb de la construcció del cenobi i li pregà que acollís el monestir, l'abat, els monjos i els béns llurs sota la seva defensa i protecció, perquè Sant Julià del Mont gaudís dels mateixos privilegis que els altres monestirs del reialme.

Fins aquí la petició d'Otger no diferia gens de la formulada pel comte Rampó per a Banyoles el 822 o per l'abat Donnul d'Albanya i l'abat Adulf de les Escaules, el 844. Tanmateix, el comte Otger hi afegí una altra petició, que diferencia aquest precepte dels esmentats més amunt i suggereix la possibilitat que la institució ja tingués dificultats econòmiques des del primer moment. En efecte, demana a més que un poble anomenat Ridaura, situat en el mtaeix “pagus” de Besalú, que uns gots i gascons havien llaurat, i d'erma solitud havien transformat en terreny culte i construït, fos lliurat a Sant Julià del Mont.

La sol.licitud era legal, perquè Ridaura, com a terra erma o recentment erma, pertanyia al fisc i el rei podia disposar-ne lliurement. Cal suposar que els gots i els gascons que l'habitaven i la posseïen, o bé l'havien aprisionat feia poc temps i encara no n'havien aconseguit els títols de propietat corresponents, o bé eren gent instal.lada en aquell lloc pel mateix monestir, cosa molt probable.

En conseqüència, Carles el Calb accedí a totes les peticions

i atorgà la immunitat en la fórmula i els termes ja coneguts. Malgrat tot això, el monestir de Sant Julià del Mont, com els d'Albanyà i les Escaules, tampoc no prosperà. Molt prop de Banyoles, acabà absorbit pel monestir de Sant Esteve d'aquesta vila i fou convertit en una simple cel·la seva, segons consta en un precepte atorgat per Lluís el Tartamut a l'abat Ansemund de Banyoles pel setembre de 878." (3)

EL "VILLARE REVIDAZER"

Per la nostra part, només podem fer una objecció a la interpretació de Josep M.ª Salrach: dissentim quant a la identificació que ell fa del "villare Revidazer" amb la vila de Ridaura. Tot i que, de bell antuvi, nosaltres havíem sostingut la mateixa posició, ens hem replantejat altra vegada el problema i després d'un estudi aprofundit dels documents que disposem, hem arribat a la conclusió que el "villare Revidazer" i Ridaura eren dos llocs diferents.

El camí que hem seguit per a justificar aquest nostre raonament, ha consistit en destriar tots aquells documents que parlen del "villare Revidazer" i dels seus equivalents posteriors, per una banda, i els que es refereixen amb tota seguretat a la vila de Ridaura, per l'altra.

Heus ací la relació dels que corresponen a cadascun dels llocs, per ordre cronològic:

Documents referents al "villare Revidazer"

- 866.—"...ut quoddam villare nomine Revidazer in eodem pago..." (Diploma de Carles el Calb a favor de Rimila, abat del monestir de Sant Julià del Mont) (4).
- 878.—"... et in Ruideazar cella Sanctae Mariae..." (Precepte de Lluís El Tartamut a favor del monestir de Sant Esteve de Banyoles i del seu abat Ansemund) (5)
- 916.—"...et in Ruidazer cella Sanctae Mariae..." (Precepte de Carles el Ximple a favor del monestir de Sant Esteve de Banyoles i del seu abat Hacdred) (6)

- 1097.—“...cella sanctae Mariae de Rivo d'Azar cum decimis, oblationibus, acceteris earum pertinentiis...” (Butlla del Papa Urbà II a favor del monestir de Sant Esteve de Banyoles (7))
- 1175.—“cellam sanctae Mariae de Rivo de Azar, cum decimis, oblationibus, ac ceteris earum pertinentiis...” (Butlla del Papa Alexandre III, confirmant els privilegis i béns del monestir de Sant Esteve de Banyoles) (8)

Documents referents a la vila de Ridaura

- 855.—“...ut ecclesie sue que constructa est dinoscitur in valle de Riodazari...” (Trasllat de l'acta de consagració de Santa Maria de Ridaura) (9)
- 937.—“...villam quae dicitur Riodazari... cum ecclesiae Sanctae Mariae...” (Donació de Santa Maria de Ridaura a l'abadia de la Grassa pel comte de Barcelona Sunyer) (10)
- 953.—“...vocabulum villa Riodezari, cum ipsas ecclesias Sancta Maria et Sancti Petri, et Sancti Joannis, et Sancti Andree de villare Aliario...” (Donació de la vila de Ridaura a Santa Maria de la Grassa pel comte de Barcelona Sunyer) (11)
- 954.—“...vocabulum Riodazari cum ipsas ecclesias...” (Donació per la comtessa Riquilda de l'alou de Ridaura al monestir de la Grassa) (12)
- 1142.—“...et Sanctae Mariae Grassae et Ruidazari...” (Acta signada per Beatriu vescomtessa de Bas, i llurs fills Ponç i Ramon, compromentet-se a no edificar cap casa dins la jurisdicció del Prior de Ridaura) (13)

Es ben clar, doncs, que si el “villare Revidazer” consta, a partir del 878, com una possessió del monestir de Sant Esteve de Banyoles i que Ridaura, almenys des del 937 endavant, forma part de les propietats de l'abadia de la Grassa, aquests dos topònims asenyalen béns i llocs absolutament diferents.

De la dificultat que comportava identificar el “villare Revida-

zer” amb Ridaura, ja se n’havien adonat, fa gairebé un segle, els senyors Celestí Pujol i Camps i Pere Alsius i Torrent, quan en publicar, l’any 1883, el seu “Nomenclator Histórico-Geográfico de la Provincia de Gerona desde la más remota antigüedad hasta el siglo XV, fan el següent comentari, redactat segurament pel senyor Alsius, que era banyolí:

“995.— Flumen Ridazar.— Alodium de Sancta Maria Grasa.— Con este nombre se conocía el Priorato de Ridaura por su sujeción a esta casa religiosa, lo que se aviene mal con la dependencia al abad de Bañolas”. (14)

Per altra banda, l’historiador de Sant Joan les Fonts Francesc Caula i Vegas, en parlar del document del 866, ni tan sols esmenta la vila de Ridaura. En la seva obra “Besalú, comtat pirinenc”, el senyor Caula escriu:

“A prec del dit comte Carles “el Calb” va reconèixer, el 22 de febrer del 866, a l’abat Rimila les “celles” de Sant Vicenç de Sallent i Sant Julià de Monte Agustino (Sant Julià del Mont) del territori bisuldunenc, alçades per aquell venerable abat, al qual va concedir, atrament, el vilatge de Revidazer (del riu Ser), artigit feia anys per gots i gascons.”(15)

Tot i que cal rectificar quelcom del text de Francesc Caula en el sentit que el Monte Agustino no se cita fins l’any 1097 i que el Sant Vicenç del document no és provat que sigui el del Sallent, cal tenir molt en compte la seva opinió, puix que es tracta d’un bon coneixedor de la geografia del país i que havia treballat molt en l’estudi de la seva diplomàtica. Hom dedueix de tot això que Caula tampoc no ho veu clar, limitant-se a traduir “villare Revidazer” per “vilatge del riu Ser”, sense especificar-ne la situació.

Ara bé, si el “villare Revidazer” no és Ridaura, quina era la seva ubicació geogràfica?

L’única teoria al respecte que fins avui coneixem, prové del senyor Miquel Juanola i Benet, que l’exposa en un petit llibret intitulat “Historia y Tradición del Santuario de Nuestra Señora dels Arcs”. (16) Sota l’epígraf “¿Santa María dels Arcs es la antigua Santa María de Rividazer?”, Juanola arriba a les mateixes

conclusions que nosaltres, en el sentit de distingir el "villare Revidazer" i Ridaura com dos llocs diferents i allunyats l'un de de l'altre. Però va més enllà, encara. Després de refutar l'opinió de Monsalvatje — que situava el villare Revidazer" a Serinyà —, creu que cal identificar-lo amb el Santuari de Nostra Senyora dels Arcs, prop de Santa Pau.

Al nostre entendre, Juanola no aconsegueix demostrar, ni de bon tros, la seva categòrica afirmació. Es basa en presumpcions — com, per exemple, la menció "...et in Ruideazar cella Sanctae Mariae..." en documents a partir de l'any 878—, en la proximitat geogràfica d'alguns topònims —Sant Julià del Mont, Sant Vicenç del Sallent, Santa Pau...— i en la tradició que fa remuntar la fundació del Santuari dels Arcs al segle Vè. Creiem, però, que no n'hi ha prou amb això. Calen proves i Juanola no n'aporta cap de definitiva. De moment, doncs, només podem donar per segur que el "villare Revidazer" i Ridaura no eren la mateixa cosa.

Un altre autor, l'eruditíssim Mossèn Lluís Constants (e.p.r), en el llibre "Girona, bisbat Marià", diu:

"La documentació, en canvi, és més reservada i l'atribueix al segle IX —Mossèn Constans es refereix a la fundació de Santa Maria dels Arcs. Sabem que entre 929 i 935, Raül, rei de França, va fer donació al·lodial al seu fidel vassall Oliva, fill dels comtes del Conflent, Raül i Ridlinda, de dues esglésies a la vall de Santa Pau, una d'elles dedicada a honor de la Mare de Déu. Quina església era aquesta ens ho diu el precepte de l'emperador Carles el Calb, donat el 22 de febrer del 866, a favor de Rimila, abat del monestir de Sant Julià del Mont —en la serra de llevant—, en confirmar les propietats dels monestir benedictí, entre les quals és enumerat el "vilar de Rivadazer", ço és, situat a la riba o a les fonts del Ser. I aquesta situació geogràfica correspon al Santuari dels Arcs; almenys no consta de cap més església mariana a la qual es pugui, ara per ara, atribuir. Incorporat el naixent monestir de Sant Julià a l'abadia de Banyoles, apareix ja entre les possessions d'aquesta, catalogades, onze anys després, en el precepte de Lluís el Balb, amb aquesta inconfusible frase: "en

el ser (Riudeazar) la cel.la de Santa Maria"; ho torna a ésser en el de Carles el Ximple, del 916 "l'església de Santa Maria del riu Ser (Rivadazer)". Per tant, la primera església degué alçar-se entre els anys 866 i 877." (17)

Pel que fa al paràgraf de Mossèn Constans que acabem de transcriure, hem de dir exactament el mateix que més amunt hem deixat escrit sobre la teoria del senyor Juanola i Benet. Que no aporta cap prova definitiva i que es basa únicament en conjetures.

De totes maneres, és tot un símptoma el fet que tres historiadors gironins Caula, Juanola i Constans—, els quals havien trepitjat aquests verals en totes direccions i amb molta assiduitat, arribin a la mateixa conclusió.

La teoria que situa el "villare Revidazer" en l'actual Santuari dels Arcs sembla versemblant, però des d'un punt de vista estrictament científic no resisteix una crítica seriosa.

En conseqüència, mentre no es descobreixi cap document que aclareixi la qüestió, la situació del "villare Revidazer" roman, avui per avui, totalment desconeguda.

LA DEPENDÈNCIA DE BANYOLES

Com ja hem dit anteriorment, la pèrdua de la independència del monestir de Sant Julià del Mont s'esdevingué abans del 878, puix que en aquesta data ja s'esmenta com una cel.la de Sant Esteve de Banyoles —"...et in alio loco cella Sancti Juliani ...et in Ruideazar cella Sanctae Mariae cum terminis suis". (18)

L'existència, doncs, del monestir de Sant Julià amb caràcter independent fou de curta durada. Fundat segurament poc abans del 866, tot fa suposar que no es perllongà més que per espai d'una quinzena d'anys.

Però, d'on provenien els monjos que l'havien bastit?

Hom creu, per dues raons, que procedien de Banyoles. En primer lloc, perquè el monestir banyolí de Sant Esteve era propietari, en aquella època, de gran part de les valls de Mieres i de Santa Pau, i desitjava aixamplar llurs dominis davant les inten-

cions, sens dubte conegudes, d'alguna altra casa religiosa, probablement la Grassa, en la mateixa direcció. I, segonament, perquè les relacions entre els monestirs de Banyoles i de Sant Julià devien ésser força amistoses, permetent que la incorporació es realitzés molt aviat i, segons sembla, sense polèmica.

Al cap i a la fi, el que al nostre parer van fer els benedictins de Banyoles consistí en establir allò que avui anomenem "un cap de pont". La maniobra, si és que ho fou, els sortí brodada. I és que cal tenir en compte la lluita que sostenien entre si diversos monestirs per a fer-se seus el major nombre de béns fiscals possible. Recordem, si més no, el contenciós que anys a venir sostindrien el mateix cenobi banyolí i el de Sant Policarp de Rases, al Lenguadoc, sobre les cel·les de Sant Pere de Rodes, Sant Joan ses Closes, Sant Fruitós de la Vall de Santa Creu i d'altres de l'Alt Empordà.

Tornant al document de l'any 878, atorgat per Lluís el Balb o el Tartamut a l'abat Ansemund del monestir de Banyoles, considerem fora de dubte que la "cella Sancti Iuliani" i "Ruideazar" del precepte es corresponen amb la "cellam in pago Bisullunense in honore Sancti Iuliani" i el "villare Revidazer" del diploma del 866, és a dir, amb Sant Julià del Mont i amb el vilar de situació fins avui desconeguda. A part d'això, la notícia més important que ens forneix el document consisteix en informar-nos de l'existència d'una església a "Riudeazar" o "Rivodazer", digueu-li com vulgueu, sota l'advocació de Santa Maria —"cel.la Sanctae Mariae"—, identificada per alguns autors —ja n'hem parlat més amunt— amb el Santuari dels Arcs.

De l'any 916 és un altre precepte del rei franc Carles el Ximble, a favor del monestir de Sant Esteve de Banyoles i del seu abat Hacfred, confirmant les immunitats i els privilegis que li havien concedit llurs antecessors. El paràgraf del precepte que ens interessa, diu: "...et in alio loco Cella Sancti Juliani, et Sancti Michaelis, et in Sancta Pace Cella Sancti Vincentii, cum omnibus terminis suis, et in Ruidazer Cella Sanctae Mariae cum terminis suis..." — "...i en un altre lloc la cel.la de Sant Julià i de Sant Miquel, i a Santa Pau la cel.la de Sant Vicenç amb tots

els seus termes, i a "Ruidazer", la cel.la de Santa Maria amb els seus termes..." (19)

Si fa no fa, ens trobem amb el mateix document del 878, una mica ampliat. Se cita, en efecte, a més de Sant Julià del Mont, el territori o vall de Santa Pau i l'església de Sant Vicenç que no pot ser altra que la del Sallent. No obstant, el que per a nosaltres cal destacar del precepte, és que pel 916 tant l'ex-monestir de Sant Julià com la cel.la de Santa Maria de "Ruidazer" continuaven essent possessions del monestir de Banyoles.

Encara ho eren l'any 1017, quan per mitjà d'una butlla del Papa Benet VIII, són reconegudes al cenobi banyolí i a llur abat Bonfill la propietat de Sant Julià del Mont i dels seus voltants —"In monte sancti Iuliani ipsa Ecclesia cum decimas et primitias et oblationes fidelium, cum domos, terras, vineas et silvas, cum eorum terminis vel adjacentiis suis." (20)

I continuaven essent-ho l'any 1097, segons consta en una altra butlla del Papa Urbà II a favor del monestir de Banyoles —"...sancti Iuliani de Augustino... cella Sanctae Mariae de Rivo d'Azar cum decimis, oblationibus, ac ceteris pertinentiis suis." (21)

Ací hi surt un topònim nou: "Augustino", que es correspon, segurament, amb el "monte Agustino" que figura com a límit de les parròquies sufragànies de Santa Maria de Besalú en una concòrdia de l'any 977, signada pel comte-bisbe Miró de Besalú i pel comte de Barcelona Borrell II. El nom s'ha perpetuat en una petita masia, que fou habitada fins després de la guerra civil 1936-1939 i que avui es troba en la més completa ruïna, situada a sota mateix de l'antic monestir de Sant Julià, per la banda de llevant, i que els naturals del país anomenem "els Agustins".

Ultra això, per una tercera butlla, aquesta de l'any 1175, del Papa Alexandre III, confirmant els privilegis i béns del monestir de Sant Esteve de Banyoles, sabem que Sant Julià de "Agustino", ço és, del Mont, i la cel.la de Santa Maria de Rivo de Azar, seguien en possessió de la casa banyolina —"...sancti Iuliani de Augustino... ecclesiam sanctae Mariae de Rivo de Azar, cum decimis, oblationibus, et ceteris earum pertinentiis." (22)

Ens hem estès, potser excessivament, en el comentari del document del 866 i d'altres estretament lligats amb ell, perquè, entre tots els monestirs garrotxins, el de Sant Julià del Mont ha estat el que menys interès ha despertat, fins avui, en els historiadors.

(seguirà)

Narcís Puigdevall i Diumé

APENDIX VI

In nomine sanctae et individuae trinitatis. Karolus gratia Dei Rex. Si erga loca divinis culibus mancipata Deoque in eisdem famulantibus beneficia opportuna largimur, praemium aeternae remunerationis ob id nobis rependi non diffidimus. Idcirco noverit omnium sanctae Dei Ecclesiae fidelium nostrorumque praesentium scilicet ac futurorum solertia quia Augarius dilectus nobis Comes innotuit serenitate nostrae qualiter quidam venerabilis Abba nomine Rimila, quandam cellam in pago Bisullunense in honore sancti Iuliani ac sancti Vincentii construxerit et de inculto eremo ad terrae culturam perduxerit. Quapropter altitudinis nostrae clementiam humiliter postulavit ut idem monasterium cum eodem Abbate et monachis cunctisque sibi pertinentibus rebus sub tuitionis nostrae munimen et immunitatis defensionem sicut et alia regni nostri monasteria susciperemus. Insuper petiit ut quoddam villare nomine Revidazer in eodem pago a quibusdam Gotis et Guasconibus exartatum et de eremi solitudine ad culturam perductum atque constructum eidem sancto loco pro animae nostrae absolute largiri dignaremur. Cujus iustis et rationabilibus animaeque nostrae proficuis precibus aurem celsitudinis nostrae accommodantes, hoc largitionis atque immunitatis nostrae praeceptum fieri eidemque sancto loco dari iussimus; per quod praefatum monasterium cum praefato Abbate ac monachis cunctisque sibi pertinentibus rebus et praedictas res a nostra munificentia sibi largitas sub immunitatis nostrae defensione regiaeque tuitione suscipimus. Praecipientes ergo jubemus ut nullus iudex publicus vel quilibet ex iudiciaria potestate in Ecclesias aut loca vel agros seu reliquas possessiones praefati monasterii, quas moderno tempore in quibuscunque pagis vel territoriis infra ditionem regni nostri juste et legaliter possidet, vel quae deinceps in iure ipsius sancti loci divina pietas augeri voluerit, ad causas audiendas, vel freda exigenda, aut mansiones vel paratas faciendas, aut fifejussores tollendos, aut homines ipsius monasterii tam ingenuos quam servos super terram ipsius commanentes distringendos, nec ullas redibitiones vel inlicitas occasiones requirendas nostris futurisque tempori-

bus ingredi audeat, vel ea quae supra memorata sunt penitus exigere praesumat; sed liceat memorato Abbate suisque successoribus res praedicti monasterii sub immunitatis nostrae defensione ordine possidere. Et quando divina vocatione praedictus Abba ab hac luce migraverit, quandiu inter se tales invenire poterint qui ipsam congregationem secundum regulam sancti Benedicti regere valeant, per nostrum consesum licentiam habeant ex se eligendi Abbates. Et ut haec nostrae largitionis atque immunitatis auctoritas majorem in Dei nomine per futura tempora obtineat vigorem, manu propria subter eam firmavimus, et de annulo nostro sigillari jussimus. Signum Karoli, gloriosissimi Regis. Uldeboldus Notarius ad vicem Ludovici recognovit. Data octavo Kalendas Marcii Inditione XIV. anno XXVI. regnante Karolo gloriosissimo Rege. Actum Karisiaco palatio in Dei nomine feliciter. Amen.

(Extret de MARCA HISPANICA, col. 791)

NOTES

- 1.— Torras, Cèsar August. PIRINEU CATALA-COMARCA D'OLOT. Barcelona, 1910. Pàg. 96-98
- 2.— Apèndix VI
- 3.— Salrach i Marés, Josep Maria. EL PROCES DE FORMACIO NACIONAL DE CATALUNYA (segles VIII-IX). Barcelona, 1978. Vol. I, pàg. 59-61
- 4.— Apèndix VI
- 5.— Monsalvatje i Fossas, Francesc. NOTICIAS HISTORICAS. Olot, 1901. Vol. XI, doc. XXXVI, pàg. 131
- 6.— Monsalvatje i Fossas, Francesc. NOTICIAS HISTORICAS. Olot, 1901. Vol. XI, doc LXI, pàg. 152
- 7.— Monsalvatje i Fossas, Francesc. NOTICIAS HISTORICAS. Olot, 1901. Vol. XI doc. CCCXXXVI, pàg. 364
- 8.— Monsalvatje i Fossas, Francesc. NOTICIAS HISTORICAS. Olot, 1901. Vol. XI, doc. DLXI, pàg. 507
- 9.— Monsalvatje i Fossas, Francesc. NOTICIAS HISTORICAS. Olot, 1901. Vol. XI, doc. XXI, pàg. 111
- 10.— Monsalvatje i Fossas, Francesc. NOTICIAS HISTORICAS. Olot, 1892. Vol. IV, ap. II, pàg. 177
- 11.— Monsalvatje i Fossas, Francesc. NOTICIAS HISTORICAS. Olot, 1892. Vol. IV, ap. IV, pàg. 180
- 12.— Monsalvatje i Fossas, Francesc. NOTICIAS HISTORICAS. Olot, 1892. Vol. IV, ap.V, pàg. 182
- 13.— Monsalvatje i Fossas, Francesc. NOTICIAS HISTORICAS. Olot, 1901. Vol. XI, doc. CDLXXXVI, pàg. 440
- 14.— Pujol i Camps, Celestí i Alsius i Torrent, Pere. NOMENCLATOR HISTORICO-GEOGRAFICO DE LA PROVINCIA DE GERONA DESDE LA MAS REMOTA ANTIGUEDAD HASTA EL SIGLO XV. Gerona, 1883. Pàg. 108
- 15.— Caula i Vegas, Francesc. BESALU, COMTAT PIRINENC. Olot, 1969. Pàg. 39
- 16.— Juanola i Benet, Miquel. HISTORIA Y TRADICION DEL SANTUARIO DE NOSTRA SEÑORA DELS ARCS. Santa Pau, 1950. Pàg. 26 i següents.

- 17.— Constans, Mossèn Lluís G. GIRONA, BISBAT MARIÀ. Barcelona, 1954.
Pàg. 143 i 144
- 18.— Vegeu nota n.º 5
- 19.— Vegeu nota n.º 6
- 20.— Monsalvatje i Fossas, Francesc. NOTICIAS HISTORICAS. Olot, 1901.
Vol. XI, doc. CCXLIX, pàg. 267
- 21.— Vegeu nota n.º 7
- 22.— Vegeu nota n.º 8